

BEATA TROJANOWSKA

WSP w Bydgoszczy

KILKA SŁÓW O POETYCKIEJ WIZJI DEMONA W TWÓRCZOŚCI ALEKSANDRA BŁOKA

Odwieczne problemy ludzkości i człowieka: życie i śmierć, dobro i zło są szczególnie dostrzegalne w twórczości modernistów rosyjskich. Literatura interesującej nas epoki, zgodnie z programami poetyckimi przelomu XIX i XX wieku, starała się przedstawiać, a tym samym objaśniać zło przy pomocy ustanowionych w kulturze śródziemnomorskiej znaków i symboli. W swej praktyce pisarskiej symboliści zwrócili się do biblijnego obrazu Szatana i "ewangelijnego" Antychrysta. Zło przedstawiali także w postaci demona. Można zatem zadać pytanie: czy mamy wobec tego do czynienia ze zwątpieniem w prawdy wiary? A może powinniśmy źródeł rozprzestrzenienia demonicznych przedstawień u modernistów szukać w specyficznej atmosferze epoki, w profetycznych nastrojach i eschatologicznych tendencjach?

Zastanawiając się nad odpowiedzią na wyżej zadane pytania należy także uwzględnić postromantyczne wartości realizowane w symbolizmie, a w szczególności w sposobie prezentacji zła chociażby w postaci omawianego demona /Mam tutaj na myśli twórczość Lermontowa/. Moderniści są kontynuatorami romantycznych wizji i wyobrażeń w literaturze. Romantyczna "femme fatale", demon, bies, a także wiele innych poetyckich przedstawień zła biorą swój początek właśnie w epoce romantyzmu. Wielu modernistów było zafascynowanych czasami Puszkina i Lermontowa. Do nich z pewnością zaliczyć można M. Wrubla- rosyjskiego malarza przelomu XIX i XX wieku. Jego twórczość jest po części malarską realizacją lermontowskich motywów demonicznych.

Na przykładzie poetyckiej wizji demona w twórczości A. Błoka można przedstawić symbol zła- demona, zaprezentować drogę poszukiwań istoty zła obraną przez tego poetę, dokonać także próby określenia jego postawy religijnej w oparciu o omawiane fragmenty utworów.

Bezspornie czasy, w których żył autor poematu *Dwunastu* znalazły swe odzwierciedlenie w charakterze i sposobie artystycznej realizacji interesującego nas zagadnienia. Wielki myśliciel, M. Bierdiajew podkreśla w swojej pracy zatytułowanej *Rosyjska idea*, że w końcu XIX wieku powstały ".../ nastroje apokaliptyczne, związane z poczuciem zbliżającego się końca świata i pojawienia się antychrysta, tj.

zabarwione pesymistycznie. Oczekiwano nie tyle narodzin nowej chrześcijańskiej ery i nastania Królestwa Bożego, ile raczej królestwa antychrysta. Kryło się za tym głębokie rozczarowanie historią i niewiarą w istnienie nowych historycznych zadań. Było to załamanie się idei rosyjskiej.¹/przekład mój, B.T./ Z powyższego cytatu wynika, iż na charakter omawianej literatury wywarła wpływ atmosfera epoki pełna pesymizmu i eschatologicznych tendencji. A w tym także dążność do odnalezienia w złu takich wartości, jakich nie odnajdywano wówczas w dobru. Pojęcia dobra i zła znajdowały się w centrum filozoficznych rozważań twórców modernizmu. Tak było i w przypadku Aleksandra Błoka. I w jego twórczości odnajdujemy próbę poetyckiej prezentacji dobra i zła.

Interesujący nas poeta próbuje przybliżyć zło poprzez utożsamienie go z symbolem demona. Pragnie zrozumieć istotę zła nadając mu konkretną, uosobioną formę. Błok przedstawia demona na sposób sokratejski. Pojęcie demona obejmuje w tym aspekcie szerszy zasięg znaczeniowy. Słowo demon pochodzi bowiem od gr. "daimon", co oznacza wewnętrzny głos człowieka. U poety dochodzi do swoistego utożsamienia się ze stworzonym przez siebie symbolem:

Я гляжу на тебя. Каждый демон во мне

Притаился, глядит.

Каждый демон в тебе сторожит,

Притаясь в грозовой тишине...

И вздымается жадная грудь...

Этих демонов жадных спугнуть?

Нет! Глаза отвратить, а не сметь

В эту страшную пропасть глядеть?²

Analizując powyższy fragment dochodzimy do wniosku, iż Błok poszukuje zła w wewnętrznym świecie człowieka, w części swego własnego istnienia. Autor *Dwunastu* traktuje dobro i zło w sposób ambiwalentny, jako dwie przeciwstawne siły witalne człowieka. W celu obrazowego przedstawienia owej dwoistości tkwiącej w człowieku wprowadza on postać sobowtóra. W blokowskiej poezji odnajdujemy taką jego charakterystykę:

Вдруг вижу-из ночи туманной,

Шатаясь, подходит ко мне

Стареющий юноша /странно,

Хе снился ли мне он во сне?/,

Выходит из ночи туманной

И прямо подходит ко мне.

/.../

Вдруг-он улыбнулся нахально

И нет близ меня никого...³

Sobowtór w rozpatrywanym utworze zawiera wiele cech demonicznych. Wspomina o nich także D. Maksimow w swojej pracy *Poezja i proza A. Błoka*⁴. Demon w rozpatrywanym utworze został przedstawiony zgodnie z miltonowską koncepcją. "U Milтона Zły przybiera definitywnie wygląd postaci niegdyś pięknej, której świetność przyćmiły smutek i śmierć, jest majestatyczny, choć pokonany... Szatan staje się dziwnie piękny... Piękno przekłete jest stałym atrybutem Szatana."⁵ Wykładnikiem artystycznej koncepcji Błoka jest wspomniana już ambiwalentność pojęć dobra i zła, w myśl której: "zło, aby pociągnąć ku sobie, przybiera cudze oblicze - oblicze dobra. Kusi nie jako zło, lecz jako jego przeciwieństwo."⁶ Starzejący się, tajemniczy mężczyzna, na twarzy którego dostrzegalne jest jakieś nieokreślone cierpiętnicze piękno - to właśnie ów demon.

Omawiany motyw ma ścisły związek z cyklem wierszy *Straszny świat* /1909 - 1916/. Utwory zamieszczone w tym zbiorze są bowiem wyrazem kryzysu Błoka, jego pesymistycznej oceny ludzkiego życia. B. Solowjow tak charakteryzuje ten okres biografii interesującego nas twórcy: "Kiedy poeta tracił "prawą drogę", kiedy beznadziejnie błędził w zaułkach i "zakrętach" ogromnego miasta, w tych "elektrycznych snach na jawie", i czuł się nie tylko ofiarą, no i jego częścią wchłaniającą dosłownie jak gąbka, kropla za kroplą niebezpieczne jady otaczającego środowiska - jego Sobowtór, z którego ośmiornice i wampiry wysysały krew i on sam przemieniał się w wampira i dzielił się z nami takimi uciążliwymi, strasznymi wyznaniem, w których już nie można odróżnić niczego ludzkiego."⁷ /przekład mój, B.T./

Sobowtór jawi się "ja" lirycznemu poety mając w sobie cząstkę owego "straszego świata". Przemawia on do niego w sposób następujący:

/.../ Устал я шататься,

Промозглым туманом дышать,

В чужих зеркалах отражаться,

И женщин чужих целовать.⁸

Nadanie formy sobowtórowi to, jak twierdzi D. Maksimow⁹, początek walki poety z przeżywanym kryzysem duchowym. Uważa on także, iż: "spotkanie lirycznego bohatera ze sobowtorem, jawne zetknięcie z nim, to swoisty moralny akt, kierowany sumieniem." Przy czym owo spotkanie pomaga w zrozumieniu i przybliżeniu tego pojęcia, pozwala na niezwykle subiektywną realizacją filozoficznych i religijnych rozważań nad problematyką dobra i zła. Ów indywidualizm w poetyckiej wizji demona u poety nie jest zjawiskiem przypadkowym.

Z pewnością na charakter twórczości Błoka wywarła wpływ także epoka przełomu XIX i XX wieku, a indywidualizm twórców był przecież jednym z jej wyznaczników. W analizowanych dotychczas utworach omawianego poety zauważamy również inne cechy typowe dla modernizmu, a mianowicie: refleksję filozoficzną / rozważania nad problematyką dobra i zła/, sposób poetyckiej realizacji tematu poprzez symbol, któremu często towarzyszy dekadentyzm czy też pesymizm. Ta ostatnia z wyżej wymienionych cech została odzwierciedlona przez poetę w utworze noszącym tytuł Demon /1910/, a należącym do wspomnianego już wcześniej cyklu wierszy Straszny świat. Pesymizm jest tutaj związany z utratą wiary z powodu niemożności realizacji obranych zamierzeń. Demon wydaje się samotny jak idea, myśl, uczucie- pojęcia, których nikt nie chce zrozumieć i zaakceptować, o czym przekonujemy się we fragmencie utworu:

Прижнись ко мне крепче и ближе,
 Не жил я - блуждал средь чужих...
 О, сон мой! Я тебя вижу
 В бреду поцелуев твоих!
 В томленьи твоём исступлённом
 Тоска небывалой весны
 Горит мне лучом отдалённым
 И тянется песней зурны.¹⁰

Obok samotności, wyobcowania, inności, marzeń z góry skazanych na zagładę, niemożności kierowania własnym losem i uczuciami jawi się cała bezsilność demona:

И в горном закатном пожаре,
 В разливах синееющих крыл,
 с тобою, с мечтой о Тамаре,
 Я, горный, навеки без сил...¹¹

Fakt jego wyobcowania i słabości podkreśla poeta poprzez umieszczenie go w otwartej przestrzeni. Nie należy on ani do świata na ziemi, ani do świata w niebie. Jest zgodnie z mitologią duchem podrzędnym bogom, powołanym do spełnienia określonej misji. Biorąc pod uwagę w naszych rozważaniach aspekt religijny - demon stworzony jest do kuszenia ku złu, jawi się jako duch nieprzyjazny człowiekowi. W omawianym utworze demon mający kusić człowieka, zakochuje się w istocie ludzkiej, sam poprzez to uczucie stając się człowiekiem /dotyczy to w szczególności sposobu myślenia i odczuwania świata/. I w tym właśnie tkwi tragedia demona. Poeta swe myśli, uczucia, pragnienia, obawy zawarł w tym symbolu. Taki sposób przedstawienia obrazu wyzwala różne asocjacyjne kręgi, pozwala twórcy na zaprezentowanie całego szeregu różnorodnych pojęć natury emocjonalnej: samotność, miłość, rozczarowanie, tęsknota, cierpienie, bezsilność.

Silę i wiarę w słuszność wykonywanej misji zyskuje w innym utworze napisanym w 1916 roku, a zatytułowanym tak samo jak wiersz rozpatrywany uprzednio. Ten późniejszy demon autora Dwunastu jest pozbawiony rozterek duchowych, nie prowadzi już walki z własnymi uczuciami, zdaje sobie sprawę z tego, iż powołany został do kuszenia, czynienia zła wśród ludzi:

Иди, иди за мной - покорной
 И верною моём рабой,
 Я на сквернувший гребень горный
 Взлечу уверенно с тобой.
 И пронесу тебя над бездной,
 Её бездонностью дразня.
 Твой будет ужас бесполезный
 Лишь вдохновеньем для меня.¹²

Demon z lekceważeniem, a nawet z pogardą odnosi się do ludzkich słabości i uczuć:

Ты знаешь ли, какая малость
 Та человеческая ложь,
 Та грустная земная жалость,
 Что дикой страстью ты зовёшь?¹³

Jest on symbolem niosącym unicestwienie:

Дрожа от страха и бессилья,
Тогда шепнешь ты! : отпусти...
И, распустив тихонько крылья,
Я улыбхусь тебе: лети.

И под божественной улыбкой,
Уничтожаясь на лету,
Ты полетишь, как камень зыбкий
В сияющую пустоту.¹⁴

Błok poszukuje zła nie tylko w świecie wewnętrznym człowieka, w samym sobie, ale próbuje je odnaleźć także poza nim – choćby w cywilizacji. Jako przykład może nam posłużyć fragment utworu *Nieznamoma* (1906). To właśnie cywilizacja, a dokładniej typ "czarnego miasta" stanowi zło. Unicestwia bowiem piękno, szczęście i dobro człowieka. Kojarzy się ze szpetotą, pustką, głupotą, bezsensownym życiem, brakiem norm moralnych, zwierzęcą dzikością, jak choćby w cytowanym fragmencie:

По вечерам над ресторанами
Горячий воздух дик и глух,
И правит окриками пьяными
Весенний и тлетворный дух.
/.../
А рядом у соседних столиков
Лакеи сонные торчат,
И пьяницы с глазами кроликов
"In vino veritas!" - кричат.¹⁵

Zarówno zło zauważalne w świecie zewnętrznym człowieka, jak i tkwiące w nim samym, a wyrażone w symbolu demona, to próba odnalezienia przez poetę drogi ku dobru. U Błoka demon jest wizją filozoficznych i religijnych rozmyślań nad problemem dobra i zła.

Na charakter obrazu demona wywarło niewątpliwie wpływ dziedzictwo poetyckie rosyjskich romantyków. Począwszy bowiem od Puszkina, poprzez Lermontowa, do autora *Dwunastu* obserwujemy swoistą ewolucję omawianego symbolu, który nabiera nowych treści zarówno w sensie estetycznym, filozoficznym, jak i

religijnym. W twórczości Błoka, w sposobie przedstawienia przez poetę symbolu zła uosobionego w postaci demona, zauważalne są tradycje rosyjskiej literatury romantycznej, a zwłaszcza poezji Lermontowa.

Nie sposób także nie zauważyć związków poezji omawianego twórcy ze współczesnością. Nie jest przypadkiem, iż w jednym i tym samym cyklu *Straszny świat* znalazły się dwa utwory noszące tytuł *Demon*. Pierwszy z nich powstał w 1910 roku, bezpośrednio po śmierci M. Wrubla, którego twórczość miała wpływ nie tylko na osobowość Błoka, ale i na innych twórców okresu przelomu. Anna Achmatowa pracując nad demonicznym portretem interesującego nas poety w utworze *Poemat bez bohatera* stwierdziła w swych zapiskach, iż: "Cień Wrubla- od niego pochodzą wszystkie demony XX wieku, pierwszy on sam."¹⁶/ przekład mój, B.T./

O podobieństwach w sposobie portretowania obrazu demona u Wrubla i Błoka pisze N. Primoczkina w swym artykule *Demon Błoka i demon Wrubla*.¹⁷ Twierdzi ona, iż omawiany poeta przedstawia demona zgodnie z koncepcją malarską Wrubla.

Zaprezentowane utwory Błoka przekonują nas, iż zło i jego symbol- demon nie mają u poety stałych wyznaczników, zmieniają się w poszczególnych wierszach, ewoluują wraz z ich twórcą, odzwierciedlając jego obecny stan duchowy, proces myślenia i rozumienia świata. Należy podkreślić, że sposób artystycznej realizacji rozpatrywanego symbolu jest w pełni oryginalny i niepowtarzalny w literaturze rosyjskiej.

PRZYPISY

¹ Н. Бердяев: Русская идея. Париж 1971 с. 146

² А. Блок: Собрание сочинений в шести томах. Ленинград 1983, Т. 2 с. 210 - 211

³ Там же, с. 144 - 145

⁴ Д. Максимов: Поэзия и проза Ал. Блока. Ленинград 1975 с. 170 - 173

⁵ М. Праз: Змыслы, kobieta, diabel w literaturze romantycznej. Warszawa 1974 s. 70

⁶ J. Tischner: Zło w dialogu kuszenia, W: Znak, 1981 Nr 319 - 320, s. 28

⁷ Б. Соловьёв: Поет и его подвиг. Москва 1971 с. 247

⁸ А. Блок: Там же, с. 144

⁹ Д. Максимов: Там же, с. 154

¹⁰ А. Блок: Там же, с. 152 - 153

¹¹ Там же, с. 153

^{12, 13, 14,} Там же, с. 250

¹⁵ Там же, Т. 1, с. 391 - 392

¹⁶ А. Ахматова: Встреча с прошлым. Москва 1980 с. 402

¹⁷ Н. Примочкина: Демон Блока и демон Врубеля, "Вопросы литературы", 1986, № 4, с. 151

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О БЛОКОВСКОМ ВИДЕНИИ СИМВОЛА ДЕМОНА

Резюме

Проблемы человечества и человека: жизнь и смерть, добро и зло нашли особое отражение в творчестве русских модернистов. Способ художественного представления этих понятий реализовался именно через символы. Символика зла в литературе рубежа XIX и XX веков очень богата и разнообразна. Зло, это, например, Христос у В. Розанова, Петербург /Запад/ у А. Белого, женщина у В. Брюсова, сатана и демон в творчестве Блока. Каждый из этих символов передает разную семантику, выявляет разные ассоциативные связи.

В настоящей работе проводится попытка рассмотреть один из символов - символ демона в поэзии Александра Блока. На образ блоковского демона несомненно влияла атмосфера рубежа XIX и XX веков полна пессимизма и эсхатологических тенденций, иудео-христианская религия, а также романтическое наследие "демонического представления", нашедшее отражение в творчестве Пушкина, Некрасова и прежде всего Лермонтова. Учитывая влияние этих поэтов на символ зла в творчестве Блока, нельзя забывать об индивидуалистическом подходе поэта к данной теме.

Демон у Блока, это субъективное видение философских и религиозных представлений о проблемах добра и зла. Именно в этом символе поэт отразил свои мысли, чувства, стремления. Этот символический образ становится поэтическим выражением одиночества, любви, разочарования, тоски, страдания. Именно через персонификацию зла во внешнем и внутреннем мире человека Блок ищет ответ на вопрос, что есть зло, в чем оно таится. Изображение демона как олицетворение зла приводит поэта к поискам зла "в части своего собственного существования", а также вне человека, в цивилизации.